

УДК 372.46-056.36

Г. Соколова, асп.Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології**ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ
СТОРОНИ МОВЛЕННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

В статті автор розкриває можливості розвитку лексико-семантичного боку мовлення дошкільників із затримкою психічного розвитку та наведень корекційний матеріал у цьому напрямку.

Ключові слова: дошкільники, затримка психічного розвитку, лексико-семантичний бік мовлення, корекційна робота.

Суспільна проблема. В наш час в Україні виявляється все більше дітей з різними порушеннями розвитку, тому зміст і методика корекційної роботи з ними набуває особливої значущості.

У сучасній спеціальній психології і корекційній педагогіці однією із значущих є проблема порушень мови і їх корекції у дітей з інтелектуальною недостатністю, зокрема, у дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР).

На проблемі формування окремих психічних функцій у дітей із затримкою психічного розвитку зосередили свої наукові дослідження Т. П. Вісковатова [1], А. Г. Обухівська [2], Т. В. Сак [3], Н. М. Стадненко [2], В. В. Тарасун [4] та ін. Залишаються практично невивченими особливості лексико-семантичної сторони мовлення дошкільників із ЗПР.

Актуальність нашого дослідження обумовлена важливістю розвитку лексико-семантичної сторони мовленнєвої діяльності як центрального дефекту в структурі порушень мовлення при затримці психічного розвитку з позиції моделювання тих процесів, які дозволяють розвивати різні типи семантичних структур слів.

Мета статті. Теоретично і експериментально обґрунтувати можливість розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗПР в корекційній психолого-педагогічній роботі.

Виклад основного матеріалу. Сукупність наукових підходів, теорій і концепцій, покладених в основу дослідження, результати констатуючого експерименту дозволили визначити основні напрями багатоаспектної психолого-педагогічної роботи, направленої на освоєння семантичного простору мови, лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗПР. Одним з напрямів корекційної дії було розширення об'єму словника паралельно з розвитком когнітивних структур.

Визначаючи зміст цього напрямку роботи, ми дотримувалися підходу до семантики слова, згідно якому розширення словника припускає цілеспрямоване поповнення знань і уявлень про оточуючий світ.

В процесі ознайомлення з оточуючим світом діти вчилися розуміти, що кожен предмет, його властивості і дії мають свої назви і, з іншого боку, кожне слово називає або предмет, або його властивості і якості, або його дії, стани. Важливу роль в ході занять ми відводили використанню терміну «слово» при поясненнях і формулюванні питань, завдань: це сприяло становленню

здатності усвідомлювати факти мовної дійсності, а також створювало основу для знайомства з тими відносинами, які зв'язують слова в системі мови.

Натуральна наочність допомагала пов'язати слово з предметом або дією і ще раз подивитися на предмет, виявити в ньому раніше непомічені або неосмислені властивості і якості.

Зміст словникової роботи передбачав поступове розширення, поглиблення і узагальнення знань про наочний світ. Для активізації лексичного запасу в комунікативних вправах, пов'язаних з конкретними ситуаціями, підбирався тематично певний круг слів. Частина слів, пропонованих дітям, об'єднували за категоріальною ознакою, орієнтуючи дітей в поняттях «слово-предмет», «слово-ознака», «слово-дія». Діти називали слова по картині, включали їх у відповіді на питання по картині, підбирали до слова, що позначає предмет, інші слова, що позначали предмет з різних боків. Наприклад: *сонце — світить, гріє, виходить, заходить, пече, посміхається; дощ — йде, ле, бризкає, капає, стукає; сніг — білий, пухнастий, рихлий, сріблястий* і т. д.

Пропонували дітям відгадати загадки, в яких використовувалися тільки слова-дії або слова-ознаки. Наприклад: *дряпається, муркочить, ловить, лазить; пухнаста, маленька, пустотлива*.

Спираючись на наочність, знайомили дітей з найбільш доступними для них багатозначними словами. Наприклад: *на столі лежить...* (корзина, сумка). *Я беру корзину за...* (ручки). *Для чого потрібні ручки сумці, кошику...* (щоб тримати сумку, кошик). *А що ще можна нести за ручки...* (валіза, портфель, пакет). *Сумки, валізи, портфелі, корзини ми тримаємо за ручки. А ще у чого є ручки...* (у каструлі, у чашки і т. д.)?

А коли мама варить суп і хоче покласти в каструлю овочі, вона кришку... (відкриває).

Мама поклала в каструлю моркву, лук і тепер вона кришку... (закриває).

А ще у кого і у чого є ручка... (у ляльки, у школяра, щоб писати).

Відгадайте загадку «*Однією ручкою всіх зустрічаю, іншою проводжаю...*» (це двері).

А зараз кожен назве предмет, у якого є ручка.

Використовувані на заняттях мовленнєві ситуації ми будували так, щоб не тільки уточнити розуміння і вживання вже знайомих дітям змістовних одиниць, але і ввести яку-небудь нову інформацію. При вивченні теми «Тварини жарких країн» — одночасно поповнюючи запас знань і уявлень про тварин, ми розширювали значення вже відомих слів, а також знайомили дітей з доступними для їх розуміння фразеологізмами. Розповідали дітям, що, наприклад, крокодилові не страшний зубний біль, він має запасний ряд зубів: новий зростає відразу, як руйнуватиметься старий. Потім просили дітей назвати, які предмети мають зуби, а зубного болю не знають (пила, гребінець, граблі, вилка). На цьому матеріалі діти практично пізнавали багатозначність слова. Пропонували відгадати загадки:

Все пробує на зуб: і сосну, і клен, і дуб. (Пи́ла).

Зубасті, а не кусають, листя і сіно згрібають. (Граблі) і т. д.

Велику увагу ми приділяли вибору слова, яке точно виражає думку і відповідає сенсу контексту.

Перерахуємо деякі види завдань.

1. Актуалізація лексичних одиниць, розвиток логічних операцій: аналізу, синтезу, висновку.

Дитині пропонувалося сказати, на що перетвориться стілець без спинки, морозиво без холодильника, зошит без сторінок, снігова баба без холоду, вікно без стекол, дерево без віток, чайник без носика, кофта без рукавів, подушка без пір'я і т. д.

2. Вдосконалення навику доречного вживання слів на матеріалі народних казок.

Дитині пропонується назвати, хто з героїв казок розвалив теремок; посадив ріпку; стежив, щоб ведмідь не сідав на пеньок; напоумив вовка хвостом рибу ловити; втік від діда і баби, зайчика, вовка, ведмеда, а ось від лисиці не пішов; подорожував на печі і т. д.

3. Знайомство з опорними словами.

У одній казковій країні злий чарівник зачарував казки. Майже всі слова з казки розлетілися по світу. Чарівник стер назви, залишилися тільки найсильніші слова. Щоб звільнити від чар казку, вам потрібно за цими словами пригадати, як вона називається:

дід, баба, курочка, яєчко, мишка;

муха, гріш, базар, самовар, гості, павук, комар.

Ці слова найголовніші в казці, вони допомагають пригадати героїв, події. Слова з двох казок перемішалися, їх треба розділити на дві групи, пригадавши назви кожної казки:

Мачуха, пес, кіт, півень, бал, осів, сестри, кіт, черевичок, принц, принцеса, Трубадур.

Які казки зачарував чарівник?

Від казки «Дюймовочка» залишилася одна назва. Назвіть слова, які допоможуть пригадати зміст всієї казки.

4. Розвиток уміння дізнаватися предмет по опису.

Дізнайся, хто це: *по луку він важко бродить, з води сухим виходить. Носить білий одяг, а на ногах червоні чобітки. Має дзьоб і довгу шию. Може ущипнути за п'яти, біжи від нього не оглядаючись.* (Гусак).

Звір вийшов на поляну і озирнувся, який він був хороший! Довга горбоноса морда, величезні гіллясті роги. Сам важкий, а ноги високі, стрункі. Весь темно-бурий, а на ногах немов білі панчохи. (Лось).

5. Розвиток вербальної пам'яті на матеріалі, наприклад, лексичної теми «Зима».

Одна дитина називає слово, інша повторює його і називає своє, третя дитина вимовляє обидва слова і додає ще одне і т. д. Наприклад: *хуртовина — сніг — лід — поземка* і т. д. Аналогічні вправи проводяться на матеріалі інших лексичних тем.

Систематичні вправи привчали дітей до роботи з мовним матеріалом, виховували лінгвістичне відношення до слова, розвивали мовну здібність, увагу, інтерес до мови, прагнення говорити правильно і красиво.

З метою оволодіння граматичною категорією дієслова пропонували дітям, наприклад, наступні завдання:

1. Назва дії по пред'явленому предмету, використовуючи слова з конкретним значенням.

Матеріал — картинки із зображенням дівчинки, що читає, метелика, що летить, дельфіна, що пливе, хору співаючих дітей, коня, що скаче, та ін. Дітей просили назвати зображену на картині дію.

2. Назва дії по пред'явленому предмету або зображеному явищу природи з використанням слів з відвернутим значенням.

Матеріал — картинки, що зображають: дощ, годинник, будинок, річку, завірюху, ураган. Пропонувалося назвати дію предмету або явища; сказати, про кого, про що ще можна так говорити.

3. Назва дії по пред'явленому предмету з опорою на картинку із зображенням сороки, вівці, корови, коня.

Завдання: не показуючи і не називаючи зображення одноліткам, перерахувати ряд характерних дій, тобто загадати загадку іншим дітям.

4. Закінчити речення словом-дією. *Пісок пересипають, а воду...; котлети смажать, а суп...; стіл накривають, а ліжко...; книгу читають, а фільм...; нитку в голку втягають, а цвях в стіну...; стілець можна зламати, а чашку...; воду можна розлити, а горох...; сіно косять, а волосся...; плаття шиють, а шарф... та ін.*

5. Назвати слово-дію, яке об'єднує два інших слова, наприклад: *літак і повітряна кулька, що роблять?.. (літають); м'яч і зайчик... (стрибають); квіти і духи... (пахнуть); сонце, шуба... (гріють); дощ, сніг... (йдуть); річка, струмок... (течуть); кропива, вогонь... (обпалюють); сонце, ліхтар... (світять); сніг, морозиво... (тануть); і т. д.*

6. Замінити два слова одним словом-дією:

Зробити подарунок — подарувати; знайти рішення...; покласти сіль...; займатися ліпленням...; відчувати жаль...; отримати перемогу...; покрити фарбою...; надати допомогу... та ін.

7. Утворити слова-дії:

Сміх — ми (що робимо?) сміємося; усмішка...; радість...; сон...; і т. д.

8. Сказати, як знімають урожай:

Кабачки — (що роблять?) рвуть; картопля —... (викопують); лук...; горох...; морква...; і т. д.

Приведемо приклад збагачення словника предикатами із значенням утіхи. Вибрані нами дієслова до однієї теми складають лексико-семантичну групу, що значно підвищує методичні можливості введення слів в лексикон. Поповнення словника предикатами, що характеризують відношення до інших людей, мотивовано важливістю етичного виховання дітей засобами рідної мови.

Зразковий текст бесіди: Слова бувають різні. Є слова ввічливі. Які це слова? (*спасибі, будь ласка*). Є слова дорогі, назвіть їх (*мама, тато, мир, Батьківщина*), є слова добрі. Вони допомагають умовити, заспокоїти, утішити людину.

I. Робота над зразками вживання слів.

Послухайте, як герої мультфільмів заспокоюють своїх друзів.

1. Пам'ятаєте, як Вінні-Пух обжерся в гостях у кролика і розвалив його будинок?

— *Не горюй, милий Кролик. Я знаю, ти побудуєш будинок ще краще колишнього.*

Назвіть слово-дію, якою утішає Вінні-Пух Кролика (*не горюй*).

2. Дядько Федір виїхав з Котом в Простоквашино, а батьки хлопчика дуже засмутилися.

— *Не турбуйтеся, дорогі, все буде добре. Ваш хлопчик самостійний, він не пропаде. Скуचितь — повернеться.*

Назвіть слово-утіху (*не турбуйтеся*).

3. Кіт Леопольд дуже турбувався після нашествия мишей.

— *Не засмучуйся, шановний Леопольд! Все в житті буває.*

Назвіть слово-утіху (*не засмучуйся*).

II. Діти, до вас прийшли герої казок, вони потрапили у важкі ситуації. Давайте утішимо їх словами героїв казок. (Перед дітьми ілюстрації до казок).

Як утішала Курочка Ряба діда і бабу? (Діти називають слова утіхи).

1. Не плач, дід, не плач, баба. Я знесу вам інше яєчко, не золоте, — просте.

III. Самостійне вживання слів.

До нас прийшла Фея утіхи, вона просить вас назвати її улюблені слова (*не турбуйся, не засмучуйся, не хвилюйся* і т. д.) і виконати завдання.

Заспокойте маленьку дівчинку, яка упустила м'яч в річку (кожна дитина знаходить слова утіхи).

А зараз виберіть варіанти утіхи, які пропонує нам Фея: *не плач, Таня. Тихіше, Танечка, не плач, не потоне в річці м'яч.*

Така система прийомів і вправ сприяла збагаченню мови дієсловами етичної тематики, що належать одній лексико-семантичній групі. Тим самим забезпечувався розвиток мови і особи кожної дитини.

Особливу увагу ми звертали на прикметники. Збагаченню лексики словами-ознаками сприяла опора на сприйняття навколишньої дійсності за допомогою органів чуття: зору, слуху, дотику, нюху і смаку.

Оволодіння прикметниками починалося із слів, що позначають колір, — найяскрішча візуальна якість, що сприймається дитиною. У іграх діти знайомилися з відтінками кольорів, з кольірними прикметниками, згрупованими за наступними типами:

Рослини — лимонний, малиновий, ліловий, вишневий, баклажановий;

тварини — мишастий, тигровий;

метали — сріблястий, золотий, мідний;

камені — смарагдовий, рубіновий.

Враховуючи, що дані прикметники легко екстраполюються на всілякі об'єкти і основне поле їх додатку — позначення різних предметів, зокрема машин, одягу, пропонували дітям гри на розрізнення, назву і систематизацію предметів. Наводимо приклади.

Гра на розрізнення квітів. Магазин.

Пропонували сходити в автосалон і купити автомобіль певного кольору: вишневого, сріблястого і т. д. або відвідати магазин «Одяг», придбати, наприклад, куртку мишачого кольору.

Гра на назву і розрізнення. Знайди картинку.

У дітей картинки із зображенням предметів різних квітів. Потрібно знайти і віддати картинку певного кольору.

Психолог: Пішла Машенька гуляти, малинове з малиновим збирати.

Діти: Нам не жаль, підходь, все малинове бери: я віддам малинову парасольку. Я віддам малинову чашку. Я віддам малинове плаття. Потім збирають все лимонного і інших кольорів.

На цьому мовленнєвому матеріалі вправляли дітей у вживанні роду і числа імен прикметників.

Матеріал, що вивчається на заняттях з психологом, закріплювався протягом дня вихователями, музичним працівником. Дітям пропонували заспівати пісні, в яких згадуються назви кольорів; грати в гру «Чорного і білого не називати».

Вихователь уточнював, хто носить білий одяг (кухар, лікар); чорний одяг; чи можна кольором зобразити настрій людини.

Знайомлячись з відтінками кольорів, діти дізнавалися, чому одні фарби називаються теплими, а інші холодними.

При ознайомленні дітей з геометричними формами ми уточнювали назви ознак предметів (круглий, трикутний, овальний, квадратний, прямокутний). Як і при знайомстві з кольірними прикметниками, при оволодінні дітьми словами-ознаками, що позначають форму, рекомендували ігри на розрізнення, назву і систематизацію.

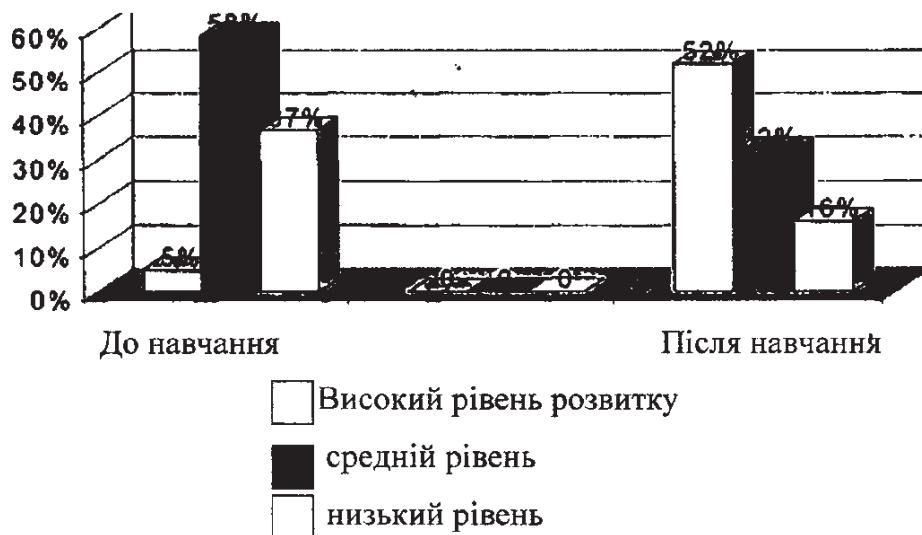
При вивченні лексичних тем в структуру занять послідовно включали завдання на сприйняття властивостей предметів — кольора і форми.

Вказані види завдань сприяли оволодінню лексико-семантичних закономірностей, виробленню практичного навичку використання мовних узагальнень, розвитку пізнавального інтересу, формуванню процесів аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації.

Проведення контрольної фази експериментального дослідження, направленої на виявлення ефективності запропонованої нами системи прийомів, завдань по розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗПР, здійснювалося на базі дитячих садів № 2 (м. Білгород-Дністровський Одеської області) і № 3 (м. Южний Одеської області).

Було проведено обстеження двох груп дітей однакового контингенту, представленого 25 дошкільниками із ЗПР (експериментальна група — ЕГ), 25 дошкільниками з тією ж самою патологією, що проходять навчання в групі по традиційній методиці (контрольна група — КГ).

Дошкільники ЕГ справилися з основним комплексом контрольних завдань. Як видно з діаграми, кількість дітей з високим рівнем в значній мірі збільшилася після навчання, а дітей з низьким рівнем зменшилася.

Порівняльний аналіз результатів відповідей дітей експериментальної і контрольної груп дозволяє визначити динаміку подолання стійких варіантів лексико-семантичного недорозвинення у дітей.

Висновок. За наслідками проведеного дослідження були зроблені наступні висновки.

Розвиток лексико-семантичної сторони мовлення в дітей ЗГ виявився можливим завдяки використанню в корекційно-розвиваючій роботі апробіруемого нами методичного підходу. У його основі лежить розширення словника паралельно з розвитком когнітивних структур. По основних параметрах сформованості лексико-семантичних узагальнень дошкільники із ЗПР, що пройшли курс експериментального навчання, наблизилися до нормально розвинених однолітків.

Дослідження проблеми порушень мовлення у дітей старшого дошкільного віку із ЗПР не вичерпує всіх питань, пов'язаних з особливостями лексико-семантичної сторони мовлення у даної категорії дітей і має перспективи подальшого розвитку.

Література

1. Висковатова Т. П. Задержка психического развития у детей, обусловленная влиянием малых доз природных и антропогенных факторов / ЮУПУ. — О., 1996. — 264 с.
2. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників / Н. М. Стадненко, Т. Д. Ілляшенко, Л. В. Борщевська, А. Г. Обухівська. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. — 144 с.
3. Сак Т. В. Процес порівняння в дітей із затримкою психічного розвитку // Дефектологія. — 1998. — № 4. — С. 5–8.
4. Тарасун В. В. Науково-методичні основи формування знань, умінь та навичок у дітей з труднощами у навчанні. — К., 1998. — 104 с.

Г. Соколова, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТОРОНЫ РЕЧИ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье раскрываются возможности развития лексико-семантической стороны речи у дошкольников с задержкой психического развития и приводится коррекционный материал по данному направлению.

Ключевые слова: дошкольники, задержка психического развития, лексико-семантическая сторона речи, коррекционная работа.

A. Sokolova, the postgraduate

Odessa's National University by name of I. I. Mechnikov,

Department of the differential and experimental psychology

**THE BASIS'S DIRECTION OF THE DEVELOPMENT OF THE LEXICON-SEMANTICS
SIDE OF THE SPEECH OF THE SENIOR PRESCHOOL CHILD WITH THE DELAY OF
THE MENTAL DEVELOPMENT**

Summary

In this article the author opens of the possibilities of the development of the lexicon-semantics side of the speech of the senior preschool child with the delay of the mental development and gives the examples of that correction's material to that one direction.

Key words: the senior preschool child, the delay of the mental development, the lexicon-semantics side of the speech, the correction's work.